

ONHEIL AFWERENDE FIGUREN BIJ GENTSE MONUMENTEN

3. In de Bijloke abdij (STAM)

Luc Devriese

Een vrijwel onbekend gebleven ensemble van hoge beeldhouwkundige kwaliteit in de Bijloke abdijrefter (14de eeuw) is, net als de andere in deze reeks beschreven figuren, als onheil afwerend bedoeld. Het zijn mensenkoppen uitgehouwen in kraagstenen, die de zoldering ondersteunen. Ze zijn meestendeels afstotelijk, op zijn minst raadselachtig. We kunnen hun voorkomen op deze plek enkel verklaren door aan te nemen dat ze als apotropeïsch (afwerend) beschouwd werden: de tronies zouden op een magische manier beschermen tegen ongeluk, ziekte en kwaadwillende krachten, dacht men. Dat was ook de betekenis van de vervaarlijke vechthonden die het beroemde grafmonument bewaken van burggraaf Hugo II, opgesteld in dezelfde zaal. Ook de doden moesten beschermd worden...! Een ander topstuk in de STAM collectie, een metalen masker, werd op feestelijkheden zoals stoeten, niet gedragen om een duivel of ander boosaardig wezen uit te beelden. In tegendeel: het was zeer waarschijnlijk bedoeld als onheil afwerend en werd oorspronkelijk als masker gedragen in carnavalsoptochten en andere feesten. Noch in de oude 'Bijloke' opstelling, noch in de nieuwe STAM presentatie kwamen en komen deze elementen voldoende tot hun recht. Vermoedelijk moet de reden hiervoor gezocht worden bij het totaal ontbreken van kennis over hun betekenis.

Inleiding

Mensentronies, dierenkoppen en monsters komen talrijk voor bij Gentse monumenten. Ze kregen tot op heden niet de aandacht die ze verdienen als sculpturale werken van hoge kwaliteit en getuigen van verloren gegaan geloof in magie. Te weinig kennis van hun betekenis ligt minstens gedeeltelijk aan de basis van dit gebrek aan belangstelling. Veel menselijke koppen staan afgebeeld als bebladerde hoofden van 'wildemannen' en evengoed 'wildevrouwen'. Anderen trekken afzichtelijke grimassen. Allen kijken ongelukkig: in-

tens triestig, uitdagend of heel boos. In oorsprong zijn het geen onschuldige fantasietjes of drolerieën: ze waren bedoeld om onheil af te wenden.

De eerste beeldhouwwerkjes voorgesteld in dit artikel zijn kraagstenen. Ze ondersteunen uitkragende bouwelementen, in dit geval gewelfribben in de refector van de Bijloke abdij. Het zijn allemaal menselijke of mensachtige koppen. Ze worden hier aangeduid met het woord tronie, verwant aan het Franse trogne, gebruikt in de betekenis van smoel, bakkes: afstotelijke kop. Hoe knap gesculpteerd ook, de tronies zien er afschrikwekkend uit en waren inderdaad bedoeld als ‘afwerend’, als apotropeïsch. Zoals in Deel 1 uitgelegd, werd deze term via het Engels (apotropaic) afgeleid uit het Griekse tropein of tropein: wenden of keren, afweren.

Afb. 1. Overvloedig bebladerde kop uit de Bijloke abdijrefector. Kan best doorgaan voor een ‘wildeman’ (Engels: greenman), zoals dikwijls gesteld wordt bij dergelijke figuren. Uit Van Puyvelde, 1925.

Afschrikwekkende mensentronies

In de beeldhouwkunst werden de maskers uitgebeeld als koppen, vervormde mensentronies. De sierlijke takjes en bladeren die uit hun mondhoeken spruiten en soms verder vertakken, lijken eerder reminiscenties te zijn naar maskers, dan uitbeeldingen van de maskers zelf (afb. 1). De meeste koppen zouden nog gemakkelijk herkenbaar zijn, mochten ze naar reëel bestaande mensen gemaakt zijn. We zouden moeten spreken van bladkoppen. Andere, zoals de twee koppen te zien op afb. 2, de ene boven de andere opgesteld, dragen in 't geheel geen bladeren. Net als de bladkoppen kijken ze woest of uitdagend, hier zelfs met de uitgestoken tong van de ene liggend op het hoofd van de andere. Het is jammer dat deze opstelling niet weerhouden werd in de huidige museumpresentatie.

Slechts één kenmerk is gemeenschappelijk aan de gezichten in de Bijloke en de andere die getoond worden in andere deeltjes van deze reeks: geen van allen zien ze er vriendelijk uit. Hun gezichtsuitdrukkingen variëren van melancholisch, over intens droevig tot boosaardig of honend. Ook bij de schijnbaar vrouwelijke koppen (afb. 3) is de boodschap duidelijk: blijf hier buiten als je kwade bedoelingen hebt. Laat me met rust! Met andere woorden: ze zijn apotropaeïsch.

Kraagstenen

De hoofdmoot van het hier getoonde betreft kraagstenen (consoles), in het Frans ook culs de lampe genoemd. Vooral bij houtwerk wordt dikwijls de benaming korbeel gebruikt. Dat zijn dragende structuren, in andere woorden:

Afb. 2. Twee vrouwentronies, zoals Van Puyvelde (1925) die zag en liet heropstellen.

Nu is enkel de onderste te zien met – onzinnig – de tong van de bovenste bovenop het hoofd. Ze zijn herkenbaar als vrouwelijk omdat ze een hoofddoek dragen. In het openbaar was ook bij ons dat gebruik zo goed als verplicht tot in de eerste helft van de vorige eeuw. Enkel prostituees werden met onbedekte haren voorgesteld. Toevoeging van een foto met de oorspronkelijke opstelling en een woordje uitleg, ware hier aangewezen.

Afb. 3. Typische bladerkop in de refter van de Bijloke abdij. Een 'wildeman', zouden we zeggen... maar het lijkt het hoofd van een jonge vrouw of – minder waarschijnlijk – een jongeman te zijn. Overgenomen uit Van Puyvelde (1925).

het zijn steunen voor zolderrribben, of in het algemeen, uitkragende bouwelementen. De exemplaren in de indrukwekkende veertiende -eeuwse refter van de cisterciëncinnenabdij van de Bijloke, nu onderdeel van het STAM, werden systematisch aangebracht. Ze zijn gekapt in kalksteen (Doornikse steen) en dateren uit dezelfde tijd. Leo Van Puyvelde (1882-1965), een van de eerste kunsthistorici aan de Gentse universiteit, beschreef ze in zijn belangrijke archeologische studie van het Bijloke complex. Daarbij schuwde hij de grote woorden niet. Hij heeft het over (in vertaling): 'sculpturen met een artistieke waarde die op zijn minst gelijk is aan de beeldbouwkunst uit dezelfde tijd (jaren 1300) in Italië en Frankrijk.'

In gelijkaardige termen detailleerde Van Puyvelde verder hun uitzicht: 'overwegend menselijke hoofden met monden waaruit takken ontspringen, overvloedig bebladerd, het voetstuk overwoekerend (...). Zowel de mensenkoppen als het gebladerte verraden een diepgaande studie van de natuur en een sterk ontwikkeld gevoel voor decoratie, dat de natuur stileert, zonder te misvormen. De koppen zijn realistisch en soliede uitgekapt. De takjes en de blaadjes slingeren levensecht en elegant'.

We zouden er – een beetje stout – kunnen aan toevoegen dat de sierlijke vormen en het realisme van de kraagstenen contrasteren met de nogal stereotype, stijve uitwerking van de grootse muurfresco's in de refter uit dezelfde tijd (14de eeuw). Misschien voelden de beeldhouwers zich vrijer met hun niet-religieuze onderwerpen? Of is de ondeugd voor kunstenaars interessanter dan de deugd...?

Hierbij moet wel aangestipt worden dat de ruimte in de 18de-eeuw verkleind werd en volledig nieuw aangekleed. Enkel de sculpturen in de twee westelijke traveeën bleven op hun plaats behouden. Echt in situ dus. Zoals Van Puyvelde

aangeeft, bleven de weggenomen stukken gelukkig bewaard in de kelders. Ze werden bij het herstel van de oorspronkelijke toestand, kundig herplaatst door de beeldhouwer Oscar Sinia, vermoedelijk volgens de instructies van de kunsthistoricus (afb. 4). ‘Sinia heeft de authentieke stukken goed kunnen interpreteren en zeer gewetensvol laten herplaatsen’, aldus Van Puyvelde. Enkele fragmenten staan nu nog los opgesteld in het STAM.

Waarom bleven deze meesterwerkjes bijna onbekend?

Bij dit alles blijven we met een niet onbelangrijke vraag zitten. Als deze kunstwerken van zo hoogstaande kwaliteit zijn, hoe komt het dan dat ze vrijwel onbekend bleven? Na Van Puyvelde worden ze niet meer vermeld. Ons inziens spelen daarin twee factoren: gebrek aan inzicht in hun betekenis en, zeer prozaïsch, omdat ze te hoog zitten om goed te observeren. Wat betreft de eerste reden: daarbij speelt mee dat volkskunde in het algemeen niet hoog geacht werd in academische kringen: folklore, weet je wel. Het misbruik dat het nationalisme, en vooral het naziregime ervan maakte in de eerste helft van de vorige eeuw, deed deze tak van de wetenschap ook geen goed.

Museaal kregen de kraagstenen nooit de aandacht die ze verdienen. Waren de tentoonstellingsmakers niet vertrouwd met het nochtans essentiële werk van Leo Van Puyvelde? Bij een volgende herinrichting van het STAM zouden de gebeeldhouwde steunen een speciale belichting kunnen krijgen. Of men zou kunnen denken aan goede foto's op ooghoogte, zoals die bij de laatste herinrichting her en der in het STAM zo mooi en instructief aangebracht werden voor andere museumstukken.

Afb. 4. Opnieuw geplaatst als kraagsteen na de restauratie van de abdijrefter naar de middeleeuwse toestand. Aan variatie geen gebrek. De kop lijkt op die van afb. 3, maar het gebladerte is anders gestileerd. Uit van Puyvelde (1925).

Geen masker van een kwaadwillige duivel

Het STAM bewaart een eigenaardig, volkskundig uitzonderlijk waardevol metalen masker (afb. 5), dat traditioneel als duivelsmasker aangeduid wordt. Ons inziens lijkt het meer aan-nemelijk dat dit, aangevuld met stro en bladeren, gebruikt werd als wilde-mansmasker. Het stuk zou 17de-eeuws zijn en afkomstig van de nog steeds florerende Gentse schermers-gilde Sint-Michiels, al plaatste de doorgaans goed geïnformeerde Armand Heins (1902) daar een vraag-teken bij.

Feitelijk ontbreekt er nog iets aan. De dragers werden compleet onherkenbaar gemaakt, meestal door het toevoegen van stro. Het in dergelijke ver-mommingen veelvuldig gebruikte stro ligt aan de basis van ons woord paljas. Dat werd afgeleid van paille en paillasse: stro en strozak. Nog tot aan begin vorige eeuw waren dat de hoofd-bestanddelen van de uitdossing van de beroemde Gilles van Binche (Sermon, 2001). Pas later was er geld voor mooie kostuums en dure pluimenhoe-den. De bolle maskers en de opgevulde bloezen bleven echter aldoor deel uitmaken van hun typische outfit.

Vechthonden bewaken grafmonument

Ook bij nog een derde kunstwerk, zowaar het meest imposante in het STAM, speelt het onheil afwerende element een belangrijke rol: het grafmonument van burggraaf Hugo II, gedateerd tussen 1232 en 1247, opgegraven in 1948 in Heusden (De Rynck en De Vuyst, 2016). De tombe wordt apotropaeïsch be-waakt door vijf dreigende vechthonden (afb. 6). Ook in dit geval bleef de bete-

Afb. 5. 'Duivelsmasker', meer waarschijn-lijk wildemansmasker, nu in STAM. Overgenomen uit De Vuyst en De Rynck (2016). Vermoedelijk waren er stro en bla-dertakjes in en eraan bevestigd om het gezicht van de drager onherkenbaar te maken. De fel uitgestoken, uitdagende tong is ook te zien op afb. 2 en bij de tronies aan de infirmerie van het caermersklooster in het Patershol, waarover een andere GT-afle-tering in deze reeks handelt.

kenis van deze voorstelling duister. In geen enkel van de ons bekende publicaties wordt er aandacht aan besteed. In de literatuur vinden we enkel stereotype vermeldingen van schoothondjes op graftomben aan de voeten van adellijke dames als symbolen van echtelijke trouw. Bij de vrouwen, vanzelfsprekend.

De apotropaeïsche funeraire opstelling in het STAM zal wel geen unicum zijn. In een volgend deeltje zullen we in de krypte van de Sint-Baafskathedraal onheil afwerende mensenkoppen tonen op de graftombe van Margaretha van Gistel. De Rynck en De Vuyst (2016) geven aan dat grafmonumenten van het type Hugo II behoorlijk verspreid waren in de Scheldestreek en dat de kans groot is dat dit werk is van een Doorniks beeldhouwersatelier. Wellicht moeten er nog meer door vechthonden bewaakte funeraire monumenten te vinden zijn, voor zover ze niet vernietigd werden, of verminkt.

Referenties

De Rynck, P., De Vuyst, W. (2016). *Stadsmuseum Gent STAM. De collectie*, Snoeck & STAM, afb. 315-316 en 352.

Heins, A. (1902). Masque grotesque en fer (1902). *Inventaire archéologique de Gand*. Nr. 255. 20 september.

Sermon, A. (2001). *Carnaval*. Mens & Kultuur, Gent, pp. 294.

Van Puyvelde, L. (1925). *Un hôpital du moyen âge et une abbaye y annexée. La Biloke de Gand. Etude archéologique*. Université de Gand. Recueil de Travaux, Faculté de Philosophie et de Lettres, Gent, pp. 122.

Afb. 6. Drie vechthonden aan de voeten van burggraaf Hugo II bewaken zijn tombe apotropaeïsch. Twee andere (hier niet zichtbaar) staan aan zijn hoofdeinde opgesteld. Overgenomen uit De Vuyst en De Rynck (2016). De tekst bij de foto vermeldt: ‘... zijn voeten steunen op een hond (?) die zijn kop afwendt’. Het vraagteken mag je gerust wegdenken: een dergelijke hond die zijn kop op die manier houdt, is dreigend en uiterst gevaarlijk.